

CSONTOS LÁSZLÓ

Csontos László a KözépEurópai Egyetem oktatója.

Fiskális illúziók, döntésmélet és az államháztartási rendszer reformja

A költségvetési kiadások szerkezetének radikális átrendezésével járó államháztartási reformot jelentős társadalmi és politikai ellenállás fogadta. Míg az érdekeikben sértett csoportok elégedetlenségében nincs semmi meglepő, paradox jelenség, hogy sokszor azok is elutasítják a tervezett intézkedéseket, akik elvileg a reformok potenciális haszonélvezői közé tartoznak. A tanulmány ezt a paradoxont egyrészt az állampolgárok fiskális illúzióira, másrészt pedig a *status quo* hatásként számon tartott döntésméleti anomáliára vezeti vissza.*

A kormányzati kiadások radikális csökkentése, valamint a költségvetési kiadások szerkezetének átrendezése az államháztartási reform szerves része. Az efféle változtatások - amennyiben közjavak fogyasztásához fűződő "szerzett" jogok megvonásával, illetve közjavak előállításával kapcsolatos finanszírozási mechanizmusok (magyarán: adóterhek) módosításával járnak együtt - érdekeket sértenek, és az érintett csoportok ellenállását válthatják ki. Mindebben természetesen semmi meglepő nincs. Annál meglepőbb viszont, ha a tervezett reformok olyan kváziközjavak esetében ütköznek ellenállásba, amelyek összköltsége minden valószínűség szerint nagyobb, mint társadalmi haszna, és amelyeket az érintettek meggyőződése szerint alternatív finanszírozási konstrukciókban - magánjósággként - hatékonyabban és jobb minőségben lehetne előállítani.

Úgy tűnik számomra, hogy a magyar "koraszülött" jóléti állam¹ nagy ellátó rendszerei ("ingyenes" egészségügyi ellátással párosuló állami egészségbiztosítás, "ingyenes" közoktatás, állami nyugdíjbiztosítás) éppen ilyesfajta kvázi, azaz legalábbis részben magánjavakkal helyettesíthető közjavakat testesítenek meg. A szóban forgó közjavakkal összefüggő szolgáltatások minősége huzamosabb ideje romlik, miközben az előállításukat szavatoló rendszerek fenntartási és működési költségei emelkednek. A nagy ellátó rendszerek működését övező általános társadalmi elégedetlenség ellenére azonban azt látjuk, hogy az e téren bevezetni kívánt reformok egyrészt a kérdéses rendszereket adminisztráló hivatalnokok, másrészt viszont - és ez paradox - az egyébként frusztrált és elégedetlen fogyasztók és kliensek ellenállásába ütköznek.

A jelen tanulmányban a fenti paradoxonra keresek magyarázatot. Amellett érvelek, hogy az államháztartási reformmal szembeni ellenállást ezen a területen - a *status quo* fenntartásában érdekelt csoportok nyílt járadékszerző törekvései mellett - részben úgynevezett fiskális illúziók, részben pedig bizonyos döntésméleti anomáliák magyarázzák.

Fiskális illúziók

A közgazdaságtan és ezen belül a közösségi döntések elmélete fiskális illúziók létezéséről beszél abban az esetben, amikor a szavazópolgárok nem képesek fölmérni a kormányzati költsékezés következményeit, illetve alábecsülik a kormányzati programok valódi költségeit.² Fiskális illúziók létezése tehát az alapvető költségvetési paraméterek szisztematikusan torzított percepciójából fakad, és szuboptimálissá teszi a választópolgárok fiskális döntéseit. Ez az eset, racionálisan tájékozódni igyekvő választópolgárokat föltételezve, akkor állhat csak elő, ha a törvényhozók eltitkolják a

szavazópolgárok elől a szóban forgó következményeket és költségeket. Amennyiben a szavazópolgárok a rájuk kirótt adóterhek nagyságából következtetnek a kormányzati szféra méreteire, a kormányzati programok számát és a kormányzati szféra méretét a választópolgárok akarata ellenére csak akkor lehet növelni egy demokratikus társadalomban, ha a törvényhozó és végrehajtó hatalom birtokosai úgy tudják fokozni az adóterheket, hogy a szavazópolgárok nem veszik észre: megnövekedett adóterhek finanszírozzák az egyre terebélyesedő régi, valamint az egyre ambiciózusabb új programokat.³

Ha meggondoljuk azonban, hogy egyegy individuális választópolgár szavazata csupán elenyésző hatást gyakorol egy kollektív döntési folyamat végeredményére, akkor - Anthony Downs immár klasszikus érvrendszerét követve - könnyű belátni, hogy a reprezentatív választópolgárnak nem fűződik érdeke ahhoz, hogy erőforrásokat áldozzon a kormányzati programok előnyeivel és költségeivel kapcsolatos információk összegyűjtésére és mérlegelésére. A reprezentatív szavazópolgár tehát nagy valószínűséggel a "racionális tudatlanság" állapotában leledzik, ami természetesen még valószínűbbé teszi, hogy torzítottan fogja észlelni a legfontosabb fiskális paramétereket.

A fiskális illúzióknak a következő fontosabb megnyilvánulási formái és forrásai vannak (lásd erről OATES [1988]):

1. az adórendszer bonyolultsága;
2. az adórendszer jövedelemrugalmassága;
3. az államadóssággal, illetve az adósságteremtés révén történő finanszírozással összefüggő illúziók;
4. az úgynevezett légyapírhatás.⁴

1. Az *adórendszer bonyolultsága* azt jelenti, hogy a választópolgárok által viselt adóterhek szétaprózottan jelennek meg, és így az egyes adófizető számára roppant nehéz a közjavak "adóárát" (adóterhet), azaz a kormányzati programok tulajdonképpeni költségeit megállapítani. A fiskális illúziók empirikus elemzése szempontjából az előbbi állítás a következő hipotézissel egyenértékű: minél bonyolultabb és átláthatatlanabb az adórendszer, annál valószínűbb, hogy a reprezentatív szavazópolgár alábecsüli a kormányzat által előállított közjavak költségeit. Ebből a hipotézisből viszont az a további - szintén empirikusan tesztelhető - állítás következik, hogy minél bonyolultabb az adórendszer, annál nagyobb a költségvetési kiadások részaránya az összkiadásokon belül.⁵

2. Az *adórendszer jövedelemrugalmassága* esetében arról van szó, hogy az érintett egyének nem törődnek a közkiadások növekedésével, amennyiben ezt az adókulcsok növelése nélkül, vagyis pusztán az összjövedelem növekedése révén fedezni lehet, ám tiltakoznak a költségvetési kiadások kiterjesztése ellen, ha ez az adókulcsok érzékelhető emelésével jár együtt. A fiskális illúzióknak ez a formája azt az empirikusan tesztelhető állítást implicálja, hogy a viszonylag nagy jövedelemrugalmassággal rendelkező adórendszerek gazdasági növekedés vagy inflációs periódusok esetén a költségvetési kiadások gyorsabb és jelentősebb bővülését idézik elő, mint a kisebb jövedelemrugalmasságú adórendszerek.

3. Az *államadóssággal (vagy adósságteremtés révén történő finanszírozással) kapcsolatos fiskális illúziók* létezése a makroökonómiából jól ismert *Ricardoféle ekvivalencia* cáfolatát jelenti. A Ricardoféle ekvivalencia értelmében - racionális és tökéletesen informált szavazópolgárokat feltételezve - nincs különbség a kormányzati programok adók vagy kötvények révén történő finanszírozása között. A kötvényfinanszírozással ugyanis jövőbeli adóterhek járnak együtt, és a racionális szavazópolgárok ezeknek az adóterheknek a jelenre diszkontált értékét hasonlítják össze az aktuálisan esedékes adóterhekkel, amikor választanak a kormányzati programok közvetlen adók vagy kötvénykibocsátás révén történő finanszírozása között. Több jel mutat viszont arra, hogy a valóságban az egyének pontosabban észlelik a közjavak költségeit, ha közvetlen és aktuális adók - nem pedig jövőbeli megnövekedett adóterhek - révén kell fizetniük értük. Ha viszont ez így van, akkor a közjavak, kormányzati és jóléti programok adósságteremtés révén történő finanszírozása nagyobb fiskális

kiadásokat eredményez, mint az adók kivetése révén történő finanszírozás, hiszen az előbbi könnyebb elfogadtatni az adósságillúzió áldozataival, mint az utóbbit. Ráadásul adósságteremtés révén történő finanszírozás esetén az érintettek intertemporális és intergenerációs potyautazásra is kísértést érezhetnek, arra számítva, hogy az amúgy is bizonytalan jövőben esedékes adószámlát nem nekik kell majd kiegyenlíteniük.

4. Végül a "légyapapírhatás" a fiskális illúzióknak arra a változatára utal, amely úgy jön létre, hogy a helyi önkormányzat egyösszegű támogatást kap a központi költségvetésből, ám a lakosok ezt nem személyes jövedelmük növekedéseként, hanem a helyi kormányzati kiadások "adóárának" csökkenéseként érzékelik (Vö. COURANT-GRAMLICH-RUBINFELD [1979]). Azaz: az érintettek sokkal kisebb ellenállást tanúsítanak a közkiadások növekedésével szemben, ha ennek finanszírozása központi költségvetési támogatásból, nem pedig személyes jövedelmük ezzel egyenértékű, de más forrásból származó növekményéből történik. Bár a magyar államháztartási rendszer nem federális szerkezetű, a légyapapírhatáshoz hasonló effektust eredményezhet az a tény, hogy a helyi közjavak finanszírozása jórészt a szavazópolgárok "háta mögött", a személyi jövedelemadóból a központi költségvetésbe befolyt összegek egy részének visszaáramoltatásával történik.

Az elmondottak alapján a fiskális illúziók létezésére vonatkozó hipotéziseinket a következő egyszerű modell segítségével tesztelhetjük.⁶ Tegyük fel, hogy a medián szavazópolgár közjavak iránti kereslete (D_k) az adott egyén által a közjavakért fizetendő adóártól (P_m), valamint a vizsgált egyén jövedelmétől (Y_m) függ. Pontosabban:

$$D_k = P_m^{\beta} Y_m^{\delta}, \quad (1)$$

ahol β és δ a kereslet ár és jövedelemrugalmasságát jelöli. A medián szavazópolgár által észlelt adóár - megkülönböztetve ezt a P_m tulajdonképpen adóártól vagy adótehertől - P_m^p vel fogok hivatkozni. Ha a közjavak iránti kereslet megegyezik a közjavak kínálatával, vagyis ha $D_k = S_k$, az előállított közjavakkal járó szolgáltatások egységköltsége pedig c_k val egyenlő, akkor a közjavakra fordított kiadások (E) $c_k \cdot D_k$ ra rúgnak. Azaz:

$$E = c_k D_k. \quad (2)$$

A valóságban az érintettek a közjavakat közintézményekben (kórházak, iskolák stb.) veszik igénybe. A közszolgáltatások és a közintézmények közti kapcsolat természete attól függ, hogy pontosan hol helyezkedik el az adott jószág, illetve szolgáltatás a tiszta magánjavaktól a tiszta közjavakig terjedő spektrumban. Közelebbről:

$$S_{ki} = n^a S_k, \quad (3)$$

ahol S_{ki} az adott közintézmény szolgáltatásainak egy egységét, n a népességet, S_k pedig az adott közjószág egy egységét jelöli. Az a paraméter végül a kérdéses közjószág pozícióját méri a tiszta magánjavaktól a tiszta közjavakig terjedő spektrumban. Tiszta magánjavak esetén a értéke 1, tiszta közjavak esetén viszont 0.

Ha a közintézményekre jutó egységköltséget c_{ki} vel jelöljük, akkor a közjavakra fordított költségvetési kiadásokat (E) a következőképpen fejezhetjük ki:

$$E = c_k S_{ki} = c_k n^\alpha S_k. \quad (4)$$

A medián szavazópolgár által fizetendő adóár, vagyis P_m , az összsadóból rájutó részesedéstől függ. A medián szavazóra jutó adóterhet (T_m) a kormányzat összes adóbevételeinek (T) függvényében a következőképpen fejezhetjük ki:

$$T_m = (\gamma_m/n) T, \quad (5)$$

ahol Γ_m a medián szavazóra nehezedő fiskális nyomást méri. A Γ_m együtttható értéke 1, ha a medián szavazó által viselt adóteher megegyezik az átlagos adóteherrel a vizsgált közösségen belül. A szóban forgó adóteher fényében a medián szavazó által a közszolgáltatások egy egységéért fizetendő ár a következő lesz:

$$P_m = T_m c_k = \gamma_m T c_k n^{(\alpha-1)}. \quad (6)$$

A közjavakra fordított összes kormányzati kiadást így a következő összefüggés határozza meg:

$$E = c_k (\gamma_m T c_k n^{(\alpha-1)})^\beta Y_m^\delta. \quad (7)$$

Amennyiben a vizsgált javak tiszta közjavak, α értéke 0 és $c_k = c_{ki}$. Ha az árelaszticitási koefficiens értéke negatív (ez a standard föltevés), akkor a modell előrejelzése értelmében a népességváltozó együttthatója pozitív előjelű lesz. Azaz a költségvetés nagysága a népesség növekedésével egyenes arányban változik. Tiszta magánjavak esetében ($\alpha = 1$ és $c_k = n \cdot c_{ki}$) az árelaszticitás koefficiense kiesik, n együttthatója pedig egyenlő lesz 1-gyel.⁷

A fiskális illúziók hatását a TBO, TEL, TAD és TLP változók bevezetésével mérhetjük. A szóban forgó változók közül az első az adórendszer bonyolultságát, a második az adórendszer jövedelemrugalmasságát, a harmadik az adósságteremtéssel összefüggő illúziókat, a negyedik végül a légyapáreffektust ragadja meg. Így a következő specifikációhoz jutunk:

$$E = c_k (P_m^\sigma)^\beta Y_m^\delta, \quad (8)$$

ahol $P_m^\sigma = c_k^\alpha \times n^\alpha \times T_m^\sigma \times TBO^\sigma \times TEL^\pi \times TAD^\mu \times TLP^\lambda$ és $\sigma, \pi, \mu, \lambda < 0$.

Azt feltételezzük tehát, hogy a TBO, TEL, TAD és TLP változók közvetlen hatást gyakorolnak a kormányzat által szolgáltatott közjavaknak a választópolgárok által észlelt árara.

A fentiekben bemutatott modell loglineáris változatát a fölmerülő mérési problémák megoldása után elvileg a legkisebb négyzetek módszerével tesztelhetjük. A loglineáris specifikáció eredményeképpen a (9) regressziós egyenlethez jutunk:

$$\ln E = b_0 + b_1 \ln POP + b_2 \ln T_m + b_3 \ln Y_m + b_4 \ln TBO + b_5 \ln TEL + b_6 \ln TAD + b_7 \ln TLP + \omega, \quad (9)$$

ahol POP a korábbi n (népesség) változónak felel meg.

Az együttthatók előjelével kapcsolatban azt várjuk hogy b_3, b_4, b_5, b_6 és $b_7 > 0$, míg $b_2 < 0$. A b_1 együtttható előjele [mivel $b_1 = \alpha(1 + \beta)$] a vizsgált közjavak természetétől, valamint az árrugalmassági együtttható (β) értékétől függ. A modell teszteléséhez helyi vagy központi költségvetésekre vonatkozó, keresztmetszeti adatokra lenne szükség. Az utóbbi esetben több különböző ország költségvetési kiadásainak vizsgálata alapján következtethetnénk a fiskális illúziók erejére.

Véleményem szerint a magyar választópolgárok tekintélyes része a fentiekben elemzettekhez hasonló fiskális illúziók áldozata. Az okok részben történelmi, részben pedig valószínűleg az elmúlt 20-25 év mindenkori kormányainak bevételmaximalizáló törekvéseire vezethetők vissza. A történelmi okok közül itt most kettőt szeretnék megemlíteni. Az egyik a nagy ellátó rendszerek "ingyenességének" hosszú időn át mesterségesen gerjesztett és roppant sikeresnek bizonyuló mítosza. A másik a költségvetési bevételek nagyfokú centralizáltsága. Noha a közgazdászok régóta tudják, hogy nincsenek a szó szigorú értelmében vett ingyenebédék", a politikusoknak és bürokrátáknak gyakran fűződött és fűződik érdekük olyan - a jövedelmek invenciózus újraelosztása révén finanszírozott - ingyenlakomák rendezéséhez, amelyeken a meghívottak ugyan nem fizetnek, ám sem ők, sem a kirekesztettek vagy távolmaradók nem tudják, hogy pontosan kik fedezik a költségeket. Decentralizált költségvetési rendszerekben pedig az állampolgároknak - a helyi tanácsok vagy önkormányzatok szintjén - inkább van módjuk arra, hogy adóforintjaik felhasználását és a helyi kormányzati programok hatékonyságát ellenőrizzék, mint az adóbevételek redistribúciójára épülő centralizált költségvetési rendszerekben.

Az adórendszer bonyolultsága és áttekinthetatlensége szintén hozzájárul ahhoz, hogy a kormányzati szférában vagy az államháztartásban ne legyen egyszerű kideríteni, mi mennyibe kerül. Így például az adófizetők számára többnyire átláthatóbbak a személyi jövedelemadóhoz hasonló direkt adók terhei, mint az árakba beépülő fogyasztási adóké és vámoké. A különféle kormányzati kiadások és programok adóbázisainak összekuszálása, az államháztartáson belüli keresztfinanszírozás gyakorlata ugyancsak nem segíti elő, hogy a választópolgárok az állami szerepvállalás költségeiről valós képet kapjanak. Ráadásul az állami bevételek maximalizálásra törekvő kormányok szeretnek olyan adórendszereket működtetni, amelyek jövedelemrugalmasak. Ez azt jelenti, hogy a jövedelmek infláció vagy egyéb okok miatti növekedése esetén az állam adóbevételei nagyobb arányban nőnek, mint a jövedelmek, és az így keletkező "fiskális nyûg" a szavazópolgárok külön jóváhagyása nélkül növeli a kormányzati bevételeket. A választópolgárok többsége, úgy tûnik, azzal sincs tisztában, hogy a túlméretezett államháztartás, valamint az államilag finanszírozott jóléti és egyéb programok fenntartása és működtetése jelenleg az állam fokozott eladósodásához vezet, amely viszont óhatatlanul növelni fogja minden egyes adófizető polgár jövőbeli adóterheit.

A sikeres államháztartási reform egyik előfeltétele, úgy vélem, az efféle fiskális illúziók fölszámolása. Csak akkor remélhetjük, hogy a tervezett reformokat - az adott költségvetési finanszírozási rendszer jelenlegi haszonélvezői ellenében - választói csoportok széles koalíciója támogatja, ha az adófizető polgárok végre világos képet alkothatnak a kormányzati szektor, valamint a közpénzekből finanszírozott programok és ellátási rendszerek (társadalombiztosítás, egészség és iskolaügy, nyugdíjrendszer stb.) valódi működési költségeiről.

Döntéseméleti anomáliák

Az államháztartási reformmal szembeni ellenállásnak természetesen igen szerteágazó okai vannak. A szóban forgó okok egy másik fontos csoportját véleményem szerint bizonyos döntési anomáliákban lelhetjük föl. Elsősorban azokra az anomáliákra gondolok itt, amelyeket "kognitív illúziók", "kognitív észlelési hibák" néven tárgyalt a régebbi döntéseméleti irodalom. (Vö. CAMERER [1995] 587. o.) A kognitív illúziók népes családjából a következőkben csupán a hol "kiindulóhelyzet-effektusnak" (*endowment effect*), hol "status quo hatásnak", hol pedig "veszteséggel szembeni averzióknak" nevezett tünetegyüttest kívánom alaposabban szemügyre venni.⁸ Mondanivalóm

kifejtéséhez azonban először a döntéselmélet alapfogalmainak áttekintésére van szükség.

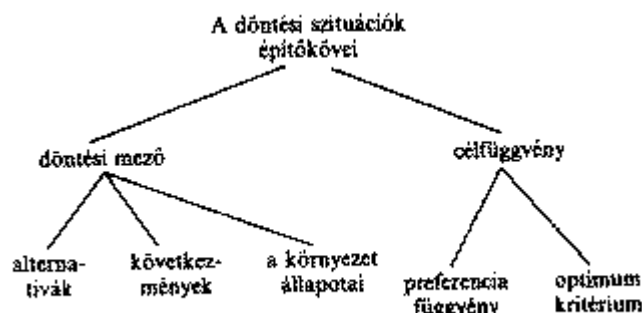
A döntéselméleti modelleket durván két csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba azok a modellek tartoznak, amelyek leírni, megmagyarázni, illetve előrejelezni kívánják az individuális vagy kollektív döntéseket. A második csoportot viszont olyan modellek alkotják, amelyek technikai értelemben optimális döntéseket igyekeznek meghatározni az individuális vagy kollektív döntéshozó számára. Az elkövetkezőkben csak az első halmaz egy szűkebb részhalmazával, méghozzá empirikus és individuális döntéselméleti modellekkel foglalkozom.

Az individuális döntés azt jelenti, hogy a cselekvő vagy döntéshozó egyéni preferenciái, valamint hitei vagy meggyőződése alapján és meghatározott korlátozó feltételek figyelembevételével választ bizonyos alternatívák között. Az alternatívák közti választás során a cselekvőnek tekintettel kell lennie azokra a korlátozó feltételekre, amelyek a (fizikailag, logikailag, gazdaságilag, jogilag, erkölcsileg stb.) lehetséges alternatívák halmazát (LA) a megvalósítható alternatívák halmazára (MA) szűkítik le. A korlátozó feltételek esetében olyan feltételekről van szó, amelyet a cselekvő az adott szituációban nem képes tetszés szerint manipulálni.

A racionális döntés a cselekvési alternatívák (pontosabban: a cselekvési alternatívák következményeinek) összehasonlítását előfeltételezi, vagyis azt, hogy a cselekvő - az elérni kívánt cél vagy célok szempontjából - különbséget tud tenni a számításba jövő alternatívák jósága között.

A döntéselmélet, pontosabban: a racionális döntések elmélete egyrészt azon a premisszán nyugszik, hogy a strukturális korlátok nem határozzák meg egyértelműen az egyéni cselekvést, másrészt pedig azt feltételezi, hogy a korlátokkal összeegyeztethető elemek (vagyis az MA halmaz elemei) közül a cselekvők azt az alternatívát választják, amely meggyőződésük szerint a legjobb eredményt ígéri.

Minden döntési szituációhoz hozzárendelhetünk egy döntési mezőt és egy célfüggvényt. A döntési mező 1. a cselekvési alternatívákat, 2. azok következményeit, valamint 3. a környezetnek a döntés szempontjából releváns állapotait (az ún. világállapotokat) foglalja magában. A célfüggvény viszont nem más, mint egy döntési szabály, amelynek két összetevője van: 1. egy úgynevezett preferenciakalibráló függvényre épülő hasznossági függvény és 2. egy optimumkritérium. Sematikusan:

A cselekvési alternatívákat az $A_1, A_2, \dots, A_i, \dots, A_n$, az alternatívák következményeit az $o_{1j}, o_{2j}, \dots, o_{ij}, \dots, o_{nj}$ ($j = 1, \dots, m$) szimbólumokkal jelöljük, ahol A_j az MA halmaz tetszőleges eleme, o_{ij} pedig az A_i alternatíva j következményére utal. A cselekvési alternatívákat olyan paraméterekként kezelhetjük, amelyeket a cselekvő - bizonyos határok között - manipulálni tud. Az alternatívák közötti választáshoz csak olyan következmények mérlegelésére van szükség, amelyeknek értékalakulása az elérni kívánt cél vagy célok szempontjából fontos lehet. Ezeket a következményeket az úgynevezett célváltozók írják le. A célváltozók azt adják meg, hogy a cselekvő a számításba vett alternatívákat (illetve azok következményeit) milyen szempontok alapján hasonlítja össze. Azoknak a döntés szempontjából releváns változóknak (adatoknak) az (egymást kizáró) értékconstellációit, amelyeket a cselekvő nem

képes befolyásolni, a környezet állapotainak (világállapotoknak) nevezzük. A döntési modellek nemcsak az aktuális, hanem a lehetséges világállapotokat is figyelembe veszik. A világállapotokra a $W_1, W_2, \dots, W_m$ szimbólumokkal hivatkozunk. A cselekvőnek a lehetséges világállapotokkal kapcsolatos várakozásai alapján a döntési szituációk (modellek) következő típusait különböztethetjük meg:

Bizonyosság esetén a cselekvő tudja, hogy melyik világállapot következik be (azaz: milyen értékeket vesznek fel a döntés szempontjából releváns változók), s ennek megfelelően tisztában van azzal, hogy az egyes alternatívák milyen következményekkel járnak majd. Bizonytalanság esetén a cselekvő legalább két világállapot bekövetkezését tartja lehetségesnek, ám ezek közül csak az egyik fog bekövetkezni. Amikor a szó szűkebb értelmében vett bizonytalanságról van szó, a cselekvő azt tudja megmondani, hogy egyáltalán mely világállapotok következhetnek be (mely világállapotoknak van nullától különböző bekövetkezési valószínűségük), de az egyes világállapotok bekövetkezési valószínűségét nem tudja pontosan meghatározni. Kockázatos döntési szituációkban viszont a döntéshozó képes szubjektív bekövetkezési valószínűségeket rendelni a lehetséges világállapotokhoz.

Az U hasznossági függvény végül nem más, mint egy olyan függvény, amely - a preferenciakalibráló függvény által a következményeknek tulajdonított elemi vagy nyers preferenciaértékekkel összhangban - minden egyes A_i alternatívához egy $U(A_i)$ hasznossági értéket rendel.²

Megalapozott (racióális) döntéshez - mint már említettem - az alternatívák, illetve az ezekhez tartozó következmények összehasonlítására van szükség. A döntéselmélet feltételezi, hogy a cselekvő bizonyos preferenciák alapján választ a számításba jövő alternatívák és következmények között. A szóban forgó preferenciákat a legegyszerűbb esetben formálisan egy $\succeq$ diadikus reláció segítségével jeleníthetjük meg. Ezt a relációt a következmények halmazán értelmezzük. Az $A_i \succeq A_j$ kifejezést így olvassuk: " A_i legalább olyan jó, mint A_j ". Az efféle preferenciarelációkról rendszerint feltesszük, hogy reflexívek, szimmetrikusak és teljesek. Azokat a preferenciarelációkat, amelyek eleget tesznek ezeknek a feltételeknek, preferenciarendezésnek nevezzük. Egy efféle preferenciarendezés alapján két további relációt különböztethetünk meg, nevezetesen: az úgynevezett szigorú preferenciarelációt - ezt $\succ$ -val jelöljük - és az indifferenciarelációt, melynek $\sim$ a jelölése.

Az A_i alternatívát akkor és csak akkor részesítjük előnyben az A_j alternatívával szemben, azaz akkor és csak akkor $A_i \succ A_j$, ha $A_i \succeq A_j$ és nem igaz az, hogy $A_j \succeq A_i$. Hasonlóképpen: az A_i és az A_j alternatíva akkor és csak akkor közömbös számunkra, azaz akkor és csak akkor $A_i \sim A_j$, ha $A_i \succeq A_j$ és $A_j \succeq A_i$. A szigorú rendezési reláció irreflexív, antiszimmetrikus és tranzitív, az indifferenciareláció viszont reflexív, szimmetrikus és tranzitív. A reflexív, szimmetrikus és tranzitív relációkat a logikában ekvivalenciarelációknak nevezzük. A indifferenciareláció tehát ekvivalenciareláció.

A racionális cselekvő preferenciát - bizonyos esetekben: definíciószerűen - az előbbieken felsorolt tulajdonságok jellemzik. A preferenciarelációkat a közgazdaságtani elemzésben rendszerint egy numerikus függvény, az úgynevezett hasznossági függvény reprezentálja. A döntéselméleti irodalomban hasznossági függvényről általában az alternatívák értékelése (összehasonlítása) kapcsán beszélünk, ellentétben a preferenciafüggvénnyel, amelyet a következményekre vonatkozóan értelmezzünk. A hasznossági függvény létezésének a következmények halmazán értelmezett preferenciarendezés létezése szükséges, de nem elégséges feltétele. Vannak olyan preferenciarendezések (például a

lexikografikus rendezés), amelyek nem reprezentálhatók folytonos hasznossági függvény segítségével.

Bizonyosság melletti döntési szituációk vizsgálata során abból indulunk ki, hogy a cselekvő bizonyos az egyes alternatívák következményeiben, és több célváltozó figyelembevételére alapján választ az alternatívák között. A racionális döntéshez - mint már többször utaltam erre - az egyes alternatívák következményeinek összehasonlítására van szükség. Ha okunk van feltételezni, hogy a cselekvő képes preferenciái alapján sorba rendezni az alternatívákat, akkor a döntési probléma megoldása a preferenciarangsorban első helyen álló alternatíva kiválasztására redukálódik. Vizsgáljuk meg, hogyan festenek a döntési probléma megoldásának egyes lépései két - folytonos - célváltozó esetén!

Ha a cselekvő két - folytonos - célváltozó (G_1 és G_2) értékalakulását tartja szem előtt, akkor preferenciáit közömbösségi görbék segítségével ábrázolhatjuk. Egy közömbösségi görbe a G_1 és G_2 változók azon értékkombinációinak mértani helye, amelyek közömbösek a cselekvő számára. Ha feltesszük, hogy a cselekvő a változók nagyobb értékeit előnyben részesíti a kisebb értékekkel szemben, akkor a közömbösségi görbék annál előnyösebb értékkombinációkat reprezentálnak, minél följebb helyezkednek el - a G_1 és G_2 által meghatározott koordináta-rendszert alapul véve - a pozitív ortánsban. A pozitív ortáns minden egyes pontja egy és csakis egy közömbösségi görbéhez tartozik. A közömbösségi görbék nem metszhetik egymást.

A közömbösségi görbék szigorú konvexitása (jobbra lejtése) azt fejezi ki, hogy ha a G_1 célváltozó értéke - több egymást követő lépésben - valamilyen meghatározott ΔG_1 mértékben növekszik, akkor a G_2 célváltozó értékének egyre kisebb mértékben kell csökkennie ahhoz, hogy ekvivalens hasznosságú G_1 - G_2 értékkombinációkhoz jussunk. Más szavakkal: minél nagyobb a G_1 célváltozó értéke, a cselekvő annál kisebb G_2 értékekről hajlandó lemondani annak érdekében, hogy a G_1 változó valamilyen rögzített ΔG_1 értéknövekedését "megvásárolja".

A megvalósítható alternatívák halmazának rögzítése után a döntési probléma megoldásának következő lépése a hatékony alternatívák halmazának meghatározása. Egy alternatívát akkor nevezünk hatékonynak (Paretooptimalisnak), ha megvalósítható alternatívát testesít meg (azaz eleme az MA halmaznak), és ha nincs más olyan, megvalósítható alternatíva, amely minden figyelembe vett célváltozó vonatkozásában legalább ugyanolyan "jó" és legalább egy célváltozó vonatkozásában "jobb" eredményt nyújtana, mint a szóban forgó alternatíva. Előfordulhat természetesen, hogy a hatékony alternatívák halmazának több eleme van, az optimális megoldást ilyenkor ennek a halmaznak az elemei közül kell kiválasztanunk. Ez úgy történik, hogy megvizsgáljuk: a hatékony alternatívák közül melyik található a legmagasabban fekvő közömbösségi görbén.

A döntési problémák megfogalmazása gyakran a hasznosságmaximalizálás terminusaiban történik. A hasznosságmaximalizálás előfeltétele, hogy a közömbösségi görbékhez (és így az egyes célváltozók meghatározott értékkombinációihoz) - a korábban kifejtett módon - hasznossági értékeket rendeljünk. Egy efféle hasznossági függvény - szemben a preferenciakalibráló függvénnyel - csupán monoton növekvő transzformációkra nézve invariáns. Azaz: itt egy úgynevezett ordinális hasznossági függvénnyel állunk szemben, amely nem nyújt információt a preferenciák intenzitására vonatkozóan.

A döntésemélet alapfogalmainak ismertetését a kockázatos döntések logikájának rövid áttekintésével fejezem be. Mivel a bizonytalanság melletti döntések szerkezete témánk szempontjából érdektelen, ezért a döntéseméletnek ezzel az ágával itt nem foglalkozom. Kockázatos döntések elemzésekor ismernünk kell az egyes következményekhez tartozó $v(o_{ij})$ preferenciaértékeket, a lehetséges világállapotok

$$p(W_j) \left[p(W_j) \geq 0 \text{ minden } j\text{-re és } \sum_{j=1}^m p(W_j) = 1 \right]$$

bekövetkezési valószínűségeit, valamint azt a döntési szabályt, amely az előbbi információk alapján hasznossági értékeket rendel az egyes alternatívákhoz. Az úgynevezett Neumann-Morgensternféle döntési szabály (vagy várható hasznossági szabály) értelmében az alternatívák hasznossága következményeik preferenciaértékeinek valószínűségekkal súlyozott összegével egyenlő. Az egyes alternatívák hasznossági értékét tehát a következő formula alapján határozhatjuk meg:

$$U(A) = \sum_{j=1}^m p(W_j) \cdot v(o_{ij}). \quad (10)$$

A hasznossági függvény maximalizálása során azt az alternatívát keressük, amely a következmények preferenciaértékeinek várható értékét maximalizálja.

Az eddigiekben tárgyalt döntéseméleti modellek fontos alkotórésze az az implicit föltevés, hogy a cselekvő egyén preferenciái és döntései függetlenek kiinduló helyzetbeli vagy aktuális vagyoni állapotától.¹⁰ A "vagyoni állapot" kifejezést itt a lehető legtágabb értelemben használom, és minden olyan ingó vagy ingatlan jószágot, képességet, lehetőséget, fizikai vagy emberi tőkét vagyoneszköznek tekintek, amelynek értéke van a kérdéses egyén számára. Amikor - bizonyosság melletti döntések esetén - megrajzoljuk a vizsgált cselekvő közömbösségi térképét, vagy amikor - kockázatos döntések elemzésekor - meghatározzuk az egyén preferenciakalibráló függvényét, nem sokat törődünk azzal, hogyan fest ebből a szempontból a döntéshozó aktuális vagy kiinduló helyzetbeli állapota. Sőt, a mikroökonómiából jól ismert Coasetétel kifejezetten azt tanítja nekünk, hogy az erőforrásallokáció végeredményét tekintve - amennyiben nem kell tranzakciós költségekkel számolnunk - egyáltalán nincs jelentősége a tulajdonjogok, vagyis a vagyoneszközök birtoklásához és használatához fűződő jogok kiinduló helyzetbeli megoszlásának.

Ugyanígy: a döntésemélet és a közgazdaságtan standard predikciói értelmében az az ár, amelyért egy adott személy eladni hajlandó valamilyen jószágot, nem különbözhet nagyban attól az ártól, amelyet hajlandó fizetni érte, ha történetesen meg kívánja vásárolni. (Vö. CAMERER [1995] 665. o.) Más szavakkal: a hagyományos elmélet szerint az individuális döntéshozó "fizetési hajlandósága" (*FH*), amely a jószág megvásárlásakor fizetett ár fejez ki, szükségképpen megegyezik a kérdéses egyén "elfogadási hajlandóságával" (*EH*), amelyet az eladási ár reprezentál.¹¹

Számos empirikus adat szól azonban emellett, hogy a hagyományos elmélet predikcióit ebben az esetben tanácsos némi fenntartással fogadnunk. A környezetgazdaságtan kutatói figyeltek föl az 1970-es évek elején először arra, hogy az *FH* és *EH* értékeket ugyanazon egyén és ugyanazon jószág esetében sokszor kétszeresháromszoros különbség választja el egymástól. *J. Hammack* és *G. M. Brown* például úgy találta, hogy míg a vadászati engedélyek tulajdonosai fejenként és átlagosan 247 dollárt lettek volna hajlandók fizetni egy vadkacsavadászatra alkalmas terület fenntartásáért, addig ugyanezek az egyének változatlan feltételek mellett - ugyancsak fejenként és átlagosan -1044 dollárt kértek volna kárpótlásként azért, hogy lemondjanak a szóban forgó vadászterület használatáról.¹² Mivel az ilyesfajta "kontingens jószágértékeléseket" széles körben használják az Egyesült Államokban és másutt közjavak kormányzati allokációja során, praktikus szempontból sem mellékes, hogy melyik - az *FH* vagy az *EH* - értékelés alapján célszerű meghatározni az allokáció során érvényesített árat.

Az *FH* és *EH* értékelés közti szakadék döntéseméleti magyarázatát *kiinduló helyzet* effektusaként tartja számon az irodalom. A kiindulóhelyzet-effektus lényegében azt jelenti, hogy a döntéshozók - egyéb feltételek változatlansága esetén - a kezdettől fogva birtokukban lévő javakat előnyben részesítik az egyébként hasonló javakkal szemben. A kiindulóhelyzeteffektus szoros kapcsolatban áll néhány további döntési anomáliával.¹³ A *status quo* hatás olyan kiindulóhelyzeteffektust jelent, amikor az aktuálisan választott vagy automatikusan érvényben lévő alternatíva értéke attól a tényről növekszik, hogy ez az éppen választott vagy automatikusan érvénybe lépő alternatíva. New Jersey államban például az autótulajdonosok automatikusan olyan - olcsóbb - felelősségbiztosítást kötnek, amely - ha nem fizetnek ezért az alternatíváért külön - csupán korlátozottan teszi lehetővé, hogy jogaikat peres úton érvényesítsék. 1988ban mindössze az autótulajdonosok 17 százaléka döntött úgy, hogy a drágább opciót választja. A szomszédos Pennsylvania államban az autótulajdonosok ugyanezzel a választási lehetőséggel szembesülnek, ám az automatikusan érvénybe lépő opció az ő esetükben a drágább alternatíva. A vizsgált időszakban lényegesen többen választották közülük ezt a lehetőséget, mint New Jerseyben. Kísérleti vizsgálatok más kontextusban és az esetlegesen fölmerülő tranzakciós költségek hatásának kiküszöbölése után is megerősítették a *status quo* effektus létezését.

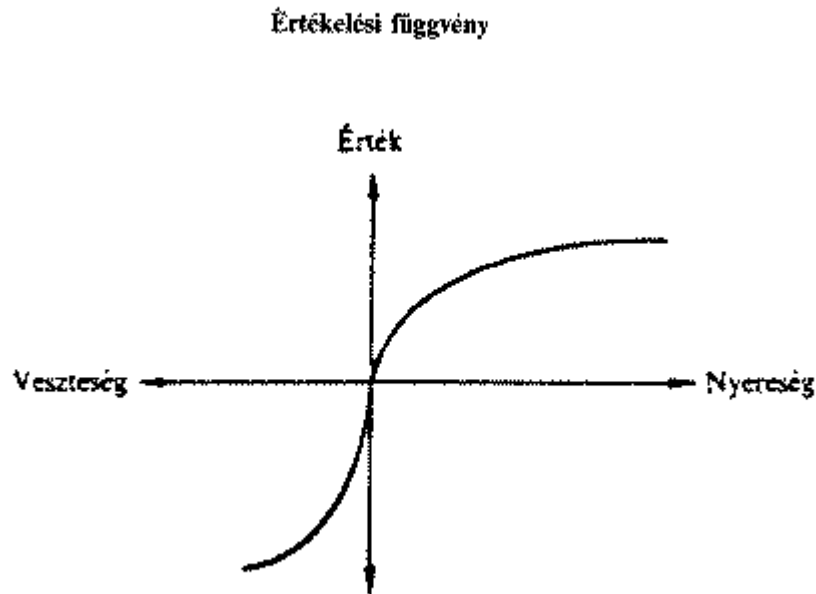
Az *FH* és *EH* értékek azért is eltérhetnek egymástól, mert a döntéshozók esetleg könnyebben viselik el, ha olcsóbban adnak el, mint ha a kelleténél drágábban vásárolnak valamit. Ez az eset egyebek

között azért fordulhat elő, mert a vásárlásnál "zsebből fizetendő", aktuális költségekről, a szükségesnél olcsóbb eladásnál viszont elszalasztott lehetőségekkel együttjáró lehetőségköltségekről van szó. Kísérleti eredmények azt mutatják, hogy a döntéshozók az aktív cselekvéssel együttjáró hibákat vagy tévedéseket szigorúbban ítélik meg, mint a passzív nem cselekvésből vagy mulasztásból fakadó hibákat vagy tévedéseket. A *status quo*hoz való ragaszkodás passzív nem cselekvést jelent, és nagyobb *EH* értéket eredményez, mint az aktív cselekvés kockázatát magában hordozó *FH* érték.

Bizonyos adatok arra utalnak, hogy a pénzügyi és befektetési döntések és a szóban forgó döntésekkel összefüggő diszpozíciók szempontjából nem közömbös az egyes vagyontárgyak beszerzési ára. A cselekvők egyrészt igyekeznek elkerülni azokat a döntéseket, amelyek visszafordíthatatlan veszteséget okozhatnak, másrészt igyekeznek megragadni azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyek nyereséget eredményezhetnek. A részvénypiacokon például rendszerint relatíve kisebb azoknak a részvényeknek a forgalma, amelyeknek az ára esik, és az ingatlanpiacokon többnyire szintén csökkenni látszik a forgalom, amikor az ingatlanárak esnek.

Végül kísérleti eredmények azt sugallják, hogy a döntéshozók az *FH* és *EH* közti diszkrepanciával összhangban cselekszenek, amikor saját vásárlásaikról és eladásaikról (azaz saját cselekvésükről és döntéseikről) van szó, ám a hagyományos elmélet előírásait követik, amikor tanácsot adnak másoknak. Magyarán: a tanácsadók a vételi ár emelésére biztatják megbízóikat, ami azt sugallja, hogy a tanácsadók nem törődnek a kiindulólhelyzeteffektussal.

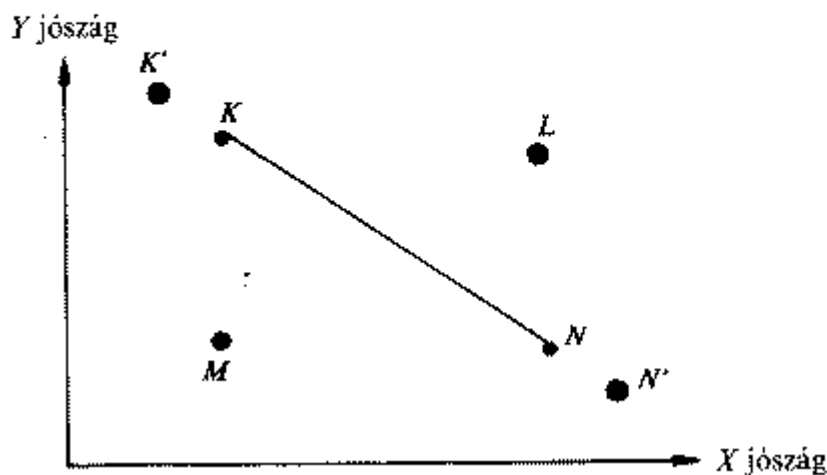
A fenti anomáliák közös gyökere A. Tversky és D. Kahneman szerint a döntéshozók veszteségkerülő magatartásában keresendő.¹⁴ Kockázatos döntések esetén a szóban forgó anomáliák legjobb magyarázatát egy olyan elmélet nyújtja, amely a következő két föltevésre épül: 1. a hasznosság értékeket nem a cselekvők vagyoni vagy jóléti pozíciójához, hanem olyan állapotváltozásokhoz (veszteségekhez és nyereségekhez) kell rendelnünk, amelyek egy semleges referenciaponthoz képest következnek be; 2. azok a változások, amelyek a helyzet rosszabbodását okozhatják, vagyis veszteségeket idézhetnek elő, fontosabbak a cselekvők számára, mint azok, amelyek nyereséget vagy javulást eredményezhetnek. Ha a veszteségek és nyereségek értékelését egy koordinátarendszerben ábrázoljuk, akkor az itt vizsgált elméletből és az ezt alátámasztó empirikus adatokból az következik, hogy az értékelési függvény meredekségének abszolút értéke nagyobb lesz a negatív, mint a pozitív ortánsban, miközben a nyereségek és veszteségek növekedésével mind a nyereségek, mind a veszteségek határhasznossága csökken.¹⁵ Az 1. ábra egy efféle sematikus értékelési függvényt mutat be.

Ha az előbbi elgondolást bizonyosság melletti döntésekre kívánjuk kiterjeszteni, akkor azzal a föltevással kell élnünk, hogy az egyes cselekvési alternatívák vagy opciók (jószágekombinációk a fogyasztói viselkedés standard mikroökonómiai modelljében) tulajdonságait a döntéshozók szintén nyereségként vagy veszteségként értékelik valamilyen semleges referenciaponthoz képest (2. ábra).

2. ábra

Referenciapontok a K és N jószágekombinációk közti választás esetén

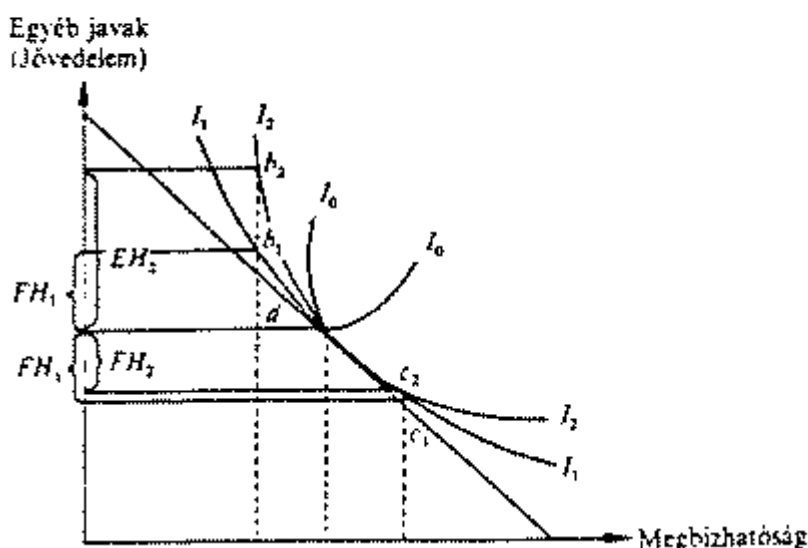
A döntéshozónak a K állapot és az N állapot (jószágekombináció) között kell választania. A K kombináció kevesebb X és több Y jószáget tartalmaz, mint az N kombináció, míg az N állapotban az X jószágeből van több és az Y -ból van kevesebb, mint a K -ban. A K' , L , M és N' pontok négy különböző referenciapontot képviselnek. Ha a referenciapont (*status quo* pont) M , akkor a döntéshozó egyénnek két nyereség (több X vagy több Y), míg ha a referenciapont L , akkor két veszteség (kevesebb X vagy kevesebb Y) között kell választania. Ha viszont a döntéshozó referenciapontja K' vagy N' , akkor két különböző átváltási problémáról van szó, mivel a döntés mindkét esetben jobb eredményt ígér az egyik és rosszabbat a másik dimenzió mentén. Az itt vizsgált elméletből az következik, hogy az

alternatívák közti különbség hatása nagyobb, ha a szóban forgó különbséget két rossz közötti választásként észleli a döntéshozó, és relatíve kisebb, ha a döntéshozó úgy érzi, hogy az adott helyzetben valójában két előnyös következmény közül kell választania. A *status quo* hatás egyenes következménye ennek az aszimmetriának: egy változás esetleges hátrányos következményei fontosabbnak látszanak, mint a várható előnyök.¹⁶

Befejezésül a *status quo* hatás empirikus elemzésének lehetőségét szeretném egy egyszerű példával szemléltetni. R. S. Hartman, M. J. Doane és C.K. Woo arra tettek kísérletet, hogy empirikusan kimutassák a *status quo* hatás jelenlétét egy nem árazott termék, a lakossági áramszolgáltatás megbízhatóságának fogyasztói értékelése során. (Lásd HARTMAN-DOANE-WOO [1991].) Kérdőíves felmérésükkel azt kívánták tisztázni, hogy adott áramszolgáltató vállalat fogyasztói körében milyen különbségek állnak fenn az áramszolgáltatás megbízhatóságának *EH* és *FH* mérőszámai között. Az áramszolgáltatás megbízhatóságát az áramkimaradások és az áramszünetek különböző szempontok (évszak, napszak, időtartam, előzetes értesítés stb.) szerint súlyozott gyakoriságával mérték. Az *FH* mérőszám így azt fejezi ki, hogy a fogyasztók mennyit lennének hajlandók fizetni azért, hogy a szolgáltatások egy egységnyi szüneteltetését elkerüljék, míg az *EH* mérőszám azt adja meg, hogy mekkora kompenzáció fejében lennének hajlandók elfogadni az áramszolgáltatás. szüneteltetésének egy további egységgel való növekedését. A kérdőíves felmérés során minden egyes fogyasztó hat különböző tarifarendszer között választhatott. A hat közül az egyik tarifarendszer a fogyasztó aktuális helyzetét tükrözte (ez felelt meg a fogyasztói *status quo*-nak), a másik öt viszont különféle megbízhatósági és díjfizetési opciókat reprezentált. A fogyasztóknak meg kellett nevezniük az általuk optimálisnak tartott tarifamegbízhatóság kombinációt. A szerzők a *status quo* hatás jelenlétét a következőképpen mutatták ki. Egyfelől megmérték és összehasonlították a válaszadók *EH* és *FH* értékeit különféle megbízhatósági alternatívák esetén. Másfelől megvizsgálták, hogyan - milyen kritériumok alapján - választottak a fogyasztók a felkínált hat opció közül, és kiszámították, hogy mekkora kompenzációra lenne szükség ahhoz, hogy a fogyasztók közömbösek legyenek meghatározott opciókat illetően. A 3. ábra a szóban forgó megfontolások döntésméleti hátterét szemlélteti.

3. ábra

A szolgáltatás megbízhatósága és a többi jószág közti átváltási összefüggések

A 3. ábra nyilvánvalóan azt a korábban vázolt (HARTMAN-DOANE-WOO [1991] 17-18. o.) - a mikroökonómiából jól ismert - standard szituációt írja le, amikor a szigorú költségvetési korlát mellett cselekvő fogyasztónak két jószág különféle kombinációi közül kell választania. A két jószágot a jelen esetben az áramszolgáltatás megbízhatósága (ezt az áramszünetek percekben vagy órákban kifejezett gyakoriságának csökkenése méri) és az összes többi jószágra költhető jövedelem testesíti meg.

Fölteesszük, hogy a fogyasztói *status quó*t az a_i pont reprezentálja. Az a_i ponthoz egy meghatározott havi villanyszámla és az áramszünetek meghatározott időtartama (gyakorisága) tartozik. Az I_1 közömbösségi görbe mentén a megbízhatóság marginális csökkenésének elfogadási hajlandósága (EH_1) nagyjából megegyezik a megbízhatóság marginális növekedéséért való fizetési hajlandósággal (FH_1). Az I_1 közömbösségi görbe meredeksége az a_i pontban d_{el} , vagyis a szolgáltatás megbízhatóságának relatív árával egyenlő. Ha b_i és c_i alternatív megbízhatóság-jövedelem kombinációkat reprezentálnak, akkor - amint ez a 3. ábráról leolvasható - a megbízhatóság relatív árának apró módosítása elegendő ahhoz, hogy a fogyasztót a *status quó*tól b_i vagy c_i irányba való elmozdulásra bírja. Ha viszont a fogyasztó közömbösségi görbéje a veszteségkerülés irodalmának előrejelzésével összhangban - megtörik a *status quó*t reprezentáló pontban, akkor I_1 helyett az I_2 közömbösségi görbével állunk szemben. Ebben az esetben viszont a megbízhatóság egységnyi csökkenésének elfogadási hajlandósága (EH_2) jóval nagyobb, mint a megbízhatóság egységnyi növekedéséért való fizetési hajlandóság (FH_2). Ráadásul most a megbízhatóság relatív árának jóval nagyobb (kisebb) változására van szükség ahhoz, hogy a fogyasztó a *status quó*t reprezentáló a_i pontból b_2 (c_2) irányba mozduljon.

A *status quo* hatás jelenlétét Hartman, Doane és Woo a korábban röviden ismertetett kérdőíves módszerrel igyekezett empirikusan megragadni. (HARTMAN-DOANE-WOO [1991] 25-26. és 146-151. o.) Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy az EH mérőszámok értékei minden megbízhatóságtarifarendszer forgatókönyv esetében mintegy háromszornégyyszer nagyobbak, mint a megfelelő FH értékek. A *status quo* preferálását akkor is sikerült kimutatni, amikor a fogyasztókat olyan csoportokba sorolták, amelyek kiinduló helyzete jelentősen eltért egymástól. Két ilyen csoportot elkülönítve a szerzők úgy találták, hogy a válaszadók körülbelül 60 százaléka preferálta a *status quó*t mindkét csoportban.

A *status quo* hatás jelenlétére vonatkozó hipotézisüket a szerzők a korábban említett megbízhatóságtarifarendszer opciókra vonatkozó adatok alapján a következő döntéshelyzeti modell segítségével próbálták empirikusan tesztelni. Minden egyes opciót az áramszünetek valamilyen meghatározott (F) gyakorisága és (H) időtartama jellemez. Az egyes opciókhoz ugyancsak egy meghatározott (V) villanyszámla tartozik, amelynek a nagyságát a *status quo* villanyszámlától való eltérés alapján mérjük. A fogyasztók tehát vásárolhatnak kisebb megbízhatóságot olcsóbb tarifa mellett vagy nagyobb megbízhatóságot drágább tarifa mellett. Fölteesszük, hogy a fogyasztók hasznosságmaximalizáló módon viselkednek, vagyis azt a j megbízhatóságtarifa opciót választják, amely az adott korlátozó feltételek mellett számukra a legnagyobb hasznosságot nyújtja. Mivel az I_2 közömbösségi görbe tulajdonságait a *status quo* pont közelében kívánjuk vizsgálni, az F_j , H_j , V_j tulajdonságokkal jellemzett j alternatíva hasznosságát a *status quó*t megtestesítő, F_0 , H_0 , V_0 tulajdonságokkal jellemzett alternatívához viszonyítjuk. Azaz:

$$U_j = U[F_j, H_j, (V_j/V_0), Z] + d_0 ALT_j, \quad (11)$$

ahol Z a fogyasztó szocioökonómiai státusát leíró változók vektorát jelöli, ALT_0 pedig egy dummy változó, amely a *status quó*hoz tartozó megbízhatóságtarifa kombinációra utal. Közelebről: $ALT_0 = 1$, ha az alternatívaként számításba vett megbízhatóságtarifa kombináció a fogyasztó aktuális kiinduló helyzetének felel meg, és $ALT_0 = 0$, ha az alternatív opció gyökeresen különbözik a *status quó*tól. A szóban forgó változó bevezetése lehetővé teszi számunkra, hogy a *status quo* hatás (SQ) jelenlétét egy egyszerű t -próba - $H_0: SQ = 0$, ha $d_0 = 0$ - segítségével teszteljük.

Míg a reprezentatív fogyasztó által a *status quo* pontban élvezett hasznosságot a következő

$$U_{j0} = U_{j0} [F_0, H_0, (V_0/V_0), Z_i] + d_0 ALT_0 \quad (12)$$

összefüggés írja le, addig egy tetszőleges - j - alternatív megbízhatóságtarifa kombináció hasznosságát az alábbi módon fejezhetjük ki:

$$U_j = U_j [F_j, H_j, (V_j/V_0), Z_i]. \quad (13)$$

Az empirikus elemzés során kiderült, hogy a j ($j = 0, \dots, J$) alternatív megbízhatósági opciók hasznosságát megfelelően méri a fenti hasznossági függvény következő specifikációja:

$$U_j = d_1 F_j + d_2 H_j + d_3 (V_j/V_0) + d_4 (V_j/V_0) Z_i + d_5 ALT_j. \quad (14)$$

A (14) egyenletre vonatkozó empirikus becslések alapján meghatározhatjuk azt a kompenzációt, amely a fogyasztó számára ugyanolyan vonzóvá teszi az (F_0, H_0, V_0) *status quo* pontot, mint az alternatív j (F_j, H_j, V_j) opciót, vagyis meghatározhatjuk azt a kompenzációt, amelyre igaz: $U_{ij} = U_{i0}$. Mivel a szóban forgó kompenzáció esetén $U_{ij} = U_{j0}$, ezért

$$d_1 F_j + d_2 H_j + d_3 (V_j/V_0) + d_4 (V_j/V_0) Z_i = d_1 F_0 + d_2 H_0 + d_3 (V_0/V_0) + d_4 (V_0/V_0) Z_i + d_5 ALT_0. \quad (15)$$

Így azonban

$$\frac{V_j - V_0}{V_0} = (-1) \frac{d_1 (F_j - F_0) + d_2 (H_j - H_0) - d_5 ALT_j}{d_3 + d_4 Z_i}, \quad (16)$$

ahol $(V_j - V_0)/V_0$ a fogyasztó által fizetett villanyszámlának azt a relatív változását méri, amelyre az áramszolgáltatás megbízhatóságának $(F_j - F_0)$ és $(H_j - H_0)$ változását ellensúlyozó kompenzáció érdekében van szükség. A fogyasztó által igényelt teljes kompenzáció így a következő lesz:

$$TC = (V_j - V_0) = (-V_0) [d_1 (F_j - F_0) + d_2 (H_j - H_0) - d_5 ALT_j] / (d_3 + d_4 Z_i). \quad (17)$$

A 3. ábrán TC azt a kompenzációt méri, amelyre a fogyasztó eredeti - az a_1 *status quo* pontban mért - hasznossági szintjének fenntartásához van szükség abban az esetben, ha a szolgáltatás megbízhatósága pozitív (c_2) vagy negatív (b_2) irányba változik. Ha a szolgáltatás megbízhatósága növekszik, akkor a kérdéses kompenzáció negatív lesz, és a fogyasztó fizetési hajlandóságát fejezi ki.

A modell becslése során kapott EH értékek háromszornégyeszer nagyobbak voltak, mint a megfelelő FH értékek. Ráadásul a teljes kompenzáció nagyságára vonatkozó empirikus becslések azt a fontos, ám meglehetősen paradox eredményt hozták, hogy a *status quo* pontból való elmozdulás esetén a fogyasztók kárpótlásra tartottak igényt még akkor is, ha az alternatív szolgáltatási rezsim nagyobb megbízhatóságot ígért, mint az eredeti megbízhatóságtarifa opció. (HARTMAN-DOANE-WOO [1991] 157. o.) Továbbá: a szolgáltatás megbízhatóságának csökkenésekor követelt kompenzáció jóval nagyobb volt, mint amekkora kárpótlásigényre a fogyasztók által bevallott elfogadási hajlandóság alapján számíthattunk. Egy évenként egyórás áramkimaradás esetén például a kérdőíves felmérés adatai alapján számított átlagos EH érték 7,29 dollár volt, míg a fenti döntéseméleti modell

empirikus becslése során a kutatók azt találták, hogy egy efféle esetben fogyasztók átlagosan 52,78 dollárnyi kárpótlásra tartottak volna igényt. Mindez azt sugallja, hogy a status quo pont környezetében megfigyelhető fogyasztói magatartást talán nem is az I_2 , hanem az ennél is határozottabb törésponttal rendelkező I' közömbösségi görbe írja le.

*

A nagy elosztó rendszereket érintő fiskális reformok az átmeneti gazdaságokban bizonyos közjavak (oktatás, egészségügy, társadalombiztosítás) előállításának és finanszírozásának átalakítását tűzik ki célul, és olyan alternatív minőségköltség kombinációkat kínálnak a választópolgárok számára, amelyek radikális elmozdulást jelentenek a *status quo* ponttól. A szóban forgó reformokkal szembeni - gyakran irracionálisnak látszó - masszív ellenállást (a nyers érdekeket most az érvelés kedvéért figyelmen kívül hagyva) véleményem szerint részben a szavazópolgárok fiskális illúziói, részben pedig a *status quo* effektushoz és a veszteségkerülő magatartás egyéb megnyilvánulási formáihoz hasonló döntési anomáliák magyarázzák. A problémát csak súlyosbítja, hogy a szavazópolgárok - a javasolt változtatások eredendő bizonytalansága mellett - gyakran arról sem alkothatnak világos képet, hogy pontosan hogyan fest az a minőségköltség opciókat tartalmazó étlap, amelynek alapján választaniuk kellene a felkínált alternatívák között. Sokszor egészen nagy horderejű az ország fiskális intézményeinek szerkezetét évtizedekre meghatározó - reformok bevezetését sem előzik meg hatásvizsgálatok, nem beszélve arról, hogy a szokványos hatásvizsgálatok mindaddig nem lehetnek kimerítőek és megbízhatóak, amíg nem veszik figyelembe a szavazópolgárok fizetési hajlandósága és elfogadási hajlandósága közti különbséget. Amint az előzőekben láttuk, a *kontingensértékelés* módszerei segítségével csak akkor tudjuk fölmérni a közjavak iránti tényleges keresletet, ha számolunk az *FH* és *EH* mérőszámok közti potenciális eltéréssel. Amennyiben új kormányzati programok bevezetéséről van szó, mindenképpen szükség lenne az előzőekben ismertetettekhez hasonló empirikus vizsgálatokra, hiszen a gazdaság és közpolitikai döntéshozók csak így vehetik számításba azt az ellenállást és fiskális tehetetlenségi erőt, amelyet a *status quo* hatás és a fiskális illúziók idéznek elő.

Hivatkozások

BERGSTROM, TH. C.-GOODMAN, R. P. [1973]: Private Demands for Public Goods. *American Economic Review*, június, 280-296. o.

BRENNAN, G.-GREWAL, B. S.-GRENEWEGEN, P. (szerk.) [1988]: *Taxation and Fiscal Federalism: Essays in Honour of Russell Matthews*. Australian National University Press, Sidney.

BUCHANAN, J. [1967]: *Public Finance in Democratic Process*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.

CAMERER, C. [1995]: Individual Decision Making. Megjelent: *Kagel, J. H.-A. E. Roth* (szerk.) [1995].

COURANT, P.-GRAMLICH, E.-RUBINFELD, D. [1979]: The Stimulative Effects of Intergovernmental Grants: Or Why Money Sticks Where It Hits. Megjelent: *Mieszkowski-Oakland* (szerk.) [1979].

CULLIS, J. G.- JONES R. [1992]: *Public Finance and Public Choice*. Mc.Graw-Hill, London.

DOWNS, A. [1957]: *An Economic Theory of Democracy*. Harper and Row, New York.

HAMMACK, J. - BROWN, JR., G. M. [1974]: *Water Fowl and Wet Lands: Toward Bioeconomic Analysis*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

- HARTMAN, R. S.-DOANE, M. J.-WOO, C.K. [1991]: Consumer Rationality and the Status Quo. The Quarterly Journal of Economics, február, 141-146. o.
- HEYNDELS, B.- SMOLDERS, C. [1994]: Fiscal Illusion at the Local Level: Empirical Evidence for the Flemish Municipalities. Public Choice, 325-338. o.
- KAGEL, J. H.- ROTH, A. E. (szerk.) [1995]: The Handbook of Experimental Economics. Princeton University Press, Princeton, N. J.
- KAHNEMAN-TVERSKY [1979]: Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. Econometrica, 263-291. o.
- KAHNEMAN, D.-TVERSKY, A. [1984]: Choices, Values and Frames. American Psychologist, 341-350. o.,
- KAHNEMAN, D.-TVERSKY, A. [1991]: Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model. The Quarterly Journal of Economics, november, 1039-1061. o.
- KORNAI JÁNOS [1994]: A legfontosabb: a tartós növekedés. Népszabadság, augusztus 30.
- MARTINEZ-VAZQUEZ, J. [1983]: Renters' Illusion or Sawy. Public Finance Quarterly, 237-243. o.
- MIESZKOWSKI, P.-OAKLAND, W. (szerk.) [1979]: Fiscal Federalism and GrantsinAid, The Urban Institute, Washington, D. C.
- MUELLER, D. C. [1989]: Public Choice II, Cambridge, Mass., Cambridge University Press.
- OATES, W. E. [1988]: On the Nature and Measurement of Fiscal Illusion: A Survey. Megjelent: *Brennan, G. -Grewal, B. S.-Grenewegen? P.* (szerk.) [1988].
- PUVIANI, AL. [1903]: Teoria della Illusione Finanziaria. Remo Sandon, Milano.
- THALER, R. H. - KAHNEMAN, D. - KNETSCH, J. L. [1991]: Experimental Tests of the Endowment Effect and Coase Theorem. Megjelent: *Thaler* [1991b], 167-189. o.
- THALER, R. H. - KAHNEMAN, D. - KNETSCH, I. J. [1992]: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias. Megjelent: *Thaler* [1992], 63-78. o.
- THALER, R. H. [1991a]: Toward a Positive Theory of Consumer Choice. Megjelent: *Thaler* [1991b], 3-25. o.
- THALER, R. H. [1991b]: Quasi Rational Economics. Russell Sage Foundation, New York.
- THALER, R. H. [1992]: The Winner's Curse. Anomalies and Paradoxes of Economic Life. The Free Press, New York.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY [1994]: A jóléti rendszer az átmenet időszakában. Közgazdasági Szemle, 4. sz.
- WAGNER, R. [1976]: Revenue Structure, Fiscal Illusion, and Budgetary Choice. Public Choice, tavaszi szám, 45-61. o.
- WILLIG, R. D. [1976]: Consumer's Surplus Without Apology. The American Economic Review szeptember, 589-597. o.

WYCKOFF, P. G. [1991]: The Elusive Flypaper Effect. Journal of Urban Economics, 310-328. o.

WYCKOFF, P. G. [1988]: A Bureaucratic Theory of Flypaper Effects. Journal of Urban Economics, 115-129. o.

* A tanulmányt a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) készítette a Pénzügyminisztérium számára Az államháztartási reform hatása a lakossági jövedelmek eloszlására című kutatási program keretében. A tanulmányban foglaltak a szerző saját álláspontját tükrözik.

Köszönettel tartozom Bánfalvi Istvánnak (Fraternité Rt.), Fertő Imrének (KTI), Gál Róbertnek (TÁRKI), Lelkes Orsolyának (PM), Pápai Zoltánnak (BKE, Közszerzői tanszék), Rudas Tamásnak (TÁRKI), Szakadát Lászlónak (BKE, Mikroökonómia tanszék), Szántó Zoltánnak (BKE, Szociológia tanszék), valamint Tóth István Györgynek (TÁRKI) azokért a megjegyzésekért, amelyeket A költségvetés alakulásának közgazdasági és szociológiai tényezői című kutatási program részeredményeinek 1995. augusztus 28-án tartott nyilvános vitáján foglalmaztak meg. Ugyancsak köszönettel tartozom Hetényi Istvánnak az említett vita résztvevőikhez eljuttatott írásos megjegyzéseikért. Köszönetet szeretnék mondani továbbá azért az értékes segítségért, amelyet az anyaggyűjtés során Bodó Pétertől, Jankó Bélától és Takács Károlytól kaptam.

¹ Lásd erről Kornai János A legfontosabb: a tartós növekedés című cikksorozatának második részét (KORNAI [1994]), valamint Tóth István György A jóléti rendszer az átmenet időszakában című tanulmányát (TÓTH [1994]).

² Lásd MUELLER [1989], 271. o. és 342-344. o., valamint CULLIS - JONES [1992] 314-315., 380. és 455. o.

³ Az adóterhek elrejtéséről és ennek következményeiről lásd PUVIANI [1903], valamint BUCHANAN [1967]. Puviani művét a fiskális illúziók elméletének első módszeres kifejtéseként tartja számon a szakirodalom.

⁴ A fiskális illúziók egy további formáját testesítik meg az úgynevezett *bérlői illúziók*. Empirikus megfigyelések azt mutatják, hogy olyan közösségekben, amelyekben a bérlők számaránya - a tulajdonosokéhoz képest - magas, relatíve többet költenek helyi közjavakra, mint azokban a közösségekben, amelyekben a bérlők aránya viszonylag kicsiny. A jelenség magyarázata abban rejlik, hogy a helyi közjavak nagyobb kínálatát finanszírozó magasabb vagyonadó terheit a tulajdonosok ugyan továbbhárítják a bérlőkre, ám ezek nem észlelik - innen a "bérlői illúzió" elnevezés - a megemelkedett bérleti díjak és a helyi közjavak kínálatának közti összefüggést. Lásd erről például BERGSTROM - GOODMAN [1973], valamint MARTINEZ - TIAZQUEZ [1983].

Magyarországon, úgy gondolom, szintén léteznek bérlői illúziók, ám ezek természete a bérlők-közösségi tulajdonos viszony eltérő szerkezete miatt más, mint abban az esetben, amikor a helyi közjavak kínálatát túlnyomórészt helyi adókból fedezik.

⁵ A szóban forgó hipotézis empirikus ellenőrzésével kapcsolatban lásd OATES [1988], 69. o., valamint WAGNER [1976].

⁶ A szóban forgó modellt HEYNDELS - SMOLDERS [1994] alapján ismertetem. Lásd még WYCKOFF [1988] és WYCKOFF [1991].

⁷ Ha (7) mindkét oldalának logaritmusát vesszük, akkor - a (4)-t felhasználva - a következő összefüggéshez jutunk:

$$\ln E = (\beta + 1) \ln c_h + \beta (\ln T + \ln Y_m) + [\alpha + \beta (\alpha - 1)] \ln \pi + \delta \ln Y_m.$$

⁸ A jelen tanulmányban egyáltalán nem vizsgálom azt a problémát, hogy a felsorolt anomáliák létrejöttét milyen döntéshelyzeti vagy mikroökonómiai modellek segítségével *magyarázhatjuk*. A megoldást, úgy vélem, a döntés következményei miatt érzett csalódottságot vagy bánatot figyelembe venni képes nem standard várható hasznossági elméletek (*nonexpected utility theories*), illetve a fogyasztási beruházások modelljei környéken kell keresnünk. A magyarázat fontosságára ebben az összefüggésben *Kertesi Gábor* hívta föl a figyelmemet.

⁹ Optimumkritériumként a következőkben csak maximalizálási (minimalizálási) előírásokat veszünk figyelembe.

¹⁰ A standard elmélet konstruktív kritikáját illetően ebből a szempontból lásd KAHNEMAN - TVERSKY [1979], KAHNEMAN - TVERSKY [1984], valamint KAHNEMAN - TVERSKY [1991].

¹¹ A tradicionális elmélet idevágó elképzeléseinek tömör és meggyőző kifejtését illetően lásd WILLIG [1976].

¹² HAMMACK - BROWN [1974], idézi CAMERER [1995] 665. o.

¹³ A kiindulólhelyzeteffektussal rokon döntési anomáliák ismertetésénél Camerer áttekintését követem (vö. CAMERER [1995] 668-669. o.). Lásd még THALER - KAHNEMAN - KNETSCH [1992], valamint THALER [1991a], továbbá THALER - KAHNEMAN - KNETSCH [1991].

¹⁴ Lásd a 10. lábjegyzetben idézett tanulmányokat, valamint THALER - KAHNEMAN - KNETSCH [1991], továbbá HARTMAN - DOANE - WOO [1991].

¹⁵ Vö. TVERSKY - KAHNEMAN [1991], 1039-1040. o., valamint THALER - KAHNEMAN - KNETSCH [1991], 70-71. o.

¹⁶ Mindezeket a meggondolásokat tovább komplikálhatja az a körülmény, hogy bizonyos döntések erkölcsi felelősségvállalással járnak, más döntéseknek pedig fontos etikai (igazságossági, méltányossági) következményei vannak.